Ermənilərin müsəlmanlara, xristianlara və yəhudilərə qarşı soyqırımı

ORTA ASİYADA DAŞNAKLARIN TÖRƏTDİYİ FACİƏLƏR "BÖYÜK ERMƏNİSTAN" İDDİALARI FONUNDA

Tanınmış araşdırmaçı yazar Xaqani İsmayılın "Ermənilərin müsəlmanlara, xristianlara və yəhudilərə qarşı soyqırımı" kitabı bədnam qonşumuzun bütün yalanlarını ifşa edən, onların xislətini ortaya çıxaran və bir çox tarixi faktlara işıq tutan ən mükəmməl vəsaitlərdən biridir. Müəllifin böyük zəhməti hesabına 3 dildə - Azərbaycan türkcəsi, rus və ingiliscə çap olunan kitabın, xüsusən də bütün dünyanın diqqətinin Qarabağa yönəldiyi indiki ərəfədə, geniş yayılmasına ciddi ehtiyac duyuruq. Odur ki, AMEA Tarix İnstitutunun və İnsan Hüquqları İnstitutunun rəyi və tövsiyəsi ilə nəşr olunan bu kitabın "Hürriyyət" qəzetində hissə-hissə dərcinə qərar verdik. Buyurun, oxuyun.

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Qafqazdan sonra Orta Asiya da rusların işğalına məruz qalmışdır. Hələ 1839-cu ildən etibarən Rusiya bu istiqamətdə ilk silahlı hücumu həyata keçirmiş, vaxtilə nüfuzu olan Kokand xanlığı darmadağın edilərək, Daşkənd də Rusiyanın tərkibinə qatılmış, tezliklə Xivə və Buxara xanlıqları da vassala çevrilmişdilər...

Aşağıda bəhs olunan hadisələrin baş verdiyi dönəmdə indiki Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan və Tacikistanı xatırladan xüsusi bir nəsnə yox idi. O vaxtlar Rusiya İmperiyası Orta Asiya bölgəsi ərazilərində Ural, Turqay, Akmola, Semipalatinsk, Semireçensk, Fərqanə, Sır-Dərya, Səmərqənd və Zakaspi vilayətləri, muxtarlıqlarını bu və ya başqa şəkildə saxlaya bilmiş Buxara əmirliyi və Xivə xanlığı inzibati subyektlərini yaratmışdı...

• • •

Çar Rusiyasının və bolşeviklərin aləti olan daşnaklara gəldikdə isə, I Dünya Savaşı dönəmində onların törətdikləri zəncirvari vəhşiliklər Anadolu, Qafqaz, İran bölgəsi ilə qısıtlı qalmayıb, Orta Asiya bölgələrinə də sıçramışdı.

1918-ci ilin fevralında Fərqanə vadisində Çust və Kokandda baş verən müdhiş hadisələr Mərkəzi Aziyada milli-demokratik dövlət qurulmasına cəhd-körpü olan Kokand muxtariyyətinin qanda boğulması ilə nəticələnmişdi...

Bolşeviklərin müəssisələrdə öz təbliğatlarını qurması, Daşkənd, Aşqabad və digər şəhər ziyalıları arasında başqa siyasi partiyaların fəal iş aparması, özgə xalqdan olanlar (inorodeü - çar Rusiyasında: əksəriyyətlə ölkənin şərq əyalətlərində yaşayan xalqların nümayəndələrinə verilən ad) - müsəlmanlar sırasında da oyanışa səbəb oldu: Osmanlı İmperiyasında gənctürklərin tələb etdiyi islahatların nümunəsində Buxara əmirliyində dəyişikliklər tələb edən gəncbuxaraçıların hərəkatı möhkəmlənməyə başladı. Onların sırasından yetişən parlaq öndərlərdən biri də 25 dekabr 1890-cı ildə Perovsk (indiki: Qızılorda) yaxınlığında, Sırdərya çayı üzərindəki qazax aulunda anadan olmuş Mustafa Çokay (Şokay) idi. Mustafa Şokay Çöl aristokratları soyundan idi, onun babası Xivə xanının idarə müdiri, atası isə xalq arasında hörməti olan hakim idi...

3 iyul 1907-ci ildə çar II Nikolayın sərəncamı ilə Sibir və Orta Asiyanın yerli (aborigen) xalqları seçki hüququndan məhrum edilmiş, bununla da bu xalqlar Rusiya Dumasındakı cüzi təmsilçiliyini də itirmişdilər. Ancaq qazax siyasətçiləri və ziyalıları belə bir alçaldıcı və acınacaqlı durumla barışmayaraq hər vasitə ilə öz xalqlarının maraqları uğrunda mübarizələrini davam etdirirdilər. Dövlət Dumasının I çağırış deputatı, kadet Alixan Bukeyxanov hələ 1913-cü ildə IV Rusiya Dövlət Dumasının müsəlman fraksiyasının katibi vəzifəsinə Petroqrad Universitetinin tələbəsi (hələ 1916-cı ildə bu ali məktəbi əla qiymətlə bitirəcək) Mustafa Şokayı namizəd göstərmişdi. Sonralar Şokay Başqırdıstandan deputat seçkisinə qatılacaqdı, həm də qazax xalqının mənafelərindən çıxış etmək üçün.

Ufa mülkədarı Selimgirey Janturin Mustafaya zəruri miqdarda torpaq sahəsi bağışlayaraq onun Dumaya namizəd göstərilməsinə razılıq verdi. Dumada çalışarkən Şokay Rusiyanın müsəlman öndərləri ilə tanış oldu və Əhməd Zəki Vəlidi (Başqırd Muxtariyyətinin gələcək başçısı) ilə dostlaşdı...

25 iyun 1916-cı ildə I Dünya Savaşının qızğın çağında çar II Nikolay "Özgə xalqdan olanların müsadirəsi" ("O rekviziüii inorodüev") adlı sərəncam imzaladı. Başqa sözlə, 19-43 yaşlarında olan yerli Türküstan və Çöl əhalisi (sovetlər dönəmindəki "stroybat"a cəlb olunanlar kimi) arxa cəbhə işləriylə - səngər qazmaqla məşğul olmalı idi. Sərəncam Ramazan ayına və kənd təsərrüfatı işlərinin qaynar dövrünə təsadüf etmişdi ki, bu da bütün xalqın qəzəbinə səbəb oldu: Türküstan və Çöl ölkəsində güclü üsyan başladı.

Dövlət Duması bu olayların "səbəblərini" yeni-yeni araşdırmağa başlayırdı ki, Fevral İnqilabı baş verdi və II Nikolay taxtdan kənarlaşdırıldı. Şokay öz silahdaşları ilə Petroqraddan vətənə - Türküstana döndü. Onunla qatarda Daşkəndə yollanaraq, burada öz hakimiyyətlərini qurmaq üçün təbliğata gələn sovetlərin emissarları da vardı.

Mustafa Şokay öncə təbliğata önəm verərək ana dilində, özgürlük ideyaları aşılayan «Birlik Tu» ("Birlik bayrağı") və rusca, demokratik dəyərlər təbliğ edən «Svobodniy Turkestan» ("Azad Türküstan") qəzetlərini nəşr etməyə başladı.

1917-ci ilin aprelində Daşkənddə ictimai təşkilatların Türküstan qurultayında iştirak edən 27 yaşlı Şokay Türküstan Milli Şurasının Daimi İcraiyyə Komitəsinin sədri görəvinə yüksəldi.

21-28 iyul 1917-ci ildə o, əsasən qazaxların məskunlaşdığı Sır-Dərya vilayətinin nümayəndəsi kimi I Ümumqırğız (Ümumqazax) qurultayına (Orenburqda) qatılaraq, Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə və Ümumrusiya Müsəlmanlarının "Şurai-İslam" adlanan qurultayına nümayəndə seçildi. Daha sonra Müvəqqəti Hökumətin Türküstan Komitəsinin tərkibinə daxil edildi...

3 sentyabr 1917-ci ildə bolşeviklər Daşkənddə fəallaşdılar. 29 oktyabrda şəhər artıq tamamilə sovetlərin sərəncamına keçdi. 25 oktyabrda bolşevik dəvrimi nəticəsində hakimiyyətdən salınmış Müvəqqəti hökumətin Türküstan Komitəsinin üzvlərinin həbsi barədə qərar verildi. Mustafa Şokayın başına 1000 rubluq mükafat təyin edildi. Şokay öz tərəfdarları ilə Daşkəndi tərk edərək Fərqanə vadisinə, 40 il öncə Rusiya tərəfindən darmadağın edilmiş Kokand xanlığının əski başkəndi Kokanda sığınaraq bu bölgədə antiimperialist əhval-ruhiyyənin güclü olduğunu nəzərə alıb burada fəaliyyətlərini davam etdirdilər.

27 noyabr 1917-ci ildə Bütün Müsəlmanların IV Fövqəladə Qurultayında Türküstan müvəqqəti şurasının rəhbərliyi ilə Turkeston Muxtoriati elan edildi. Şuranın sədri vəzifəsinə Muhammedcan Tınışpayev, xarici işlər naziri postuna Mustafa Şokay gətirildi. Ancaq Tınışpayevin tezliklə görəvdən uzaqlaşmasından sonra fikir ayrılıqları yarandı, nəticədə Şuranın sədri vəzifəsinə Mustafa Şokay seçildi.

Milli partiyanın, kadr, təcrübə və ən əsası, ordunun olmaması, bolşeviklərin dağıdıcı gücü qarşısında Türküstan muxtariyyətini çıxılmaz duruma saldı.

12 noyabr 1917-ci ildə Rusiyada Müəssislər Məclisinə seçkilərdə bolşeviklərin 23,9% səsinə qarşı eserlər 40,4% səs toplasalar da, Müəssislər Məclisinə dəstək nümayişi gülləyə tutuldu, proletariat diktaturası və qırmızı terror bütün demokratik hərəkatların qapısını bağladı.

Ancaq Türküstan öz istiqlaliyyətinə cəhd etməyi qərara aldı. Türküstan mux-tariyyətinin başçısı Şokay həmçinin Orenburqda keçirilmiş II Ümumqırğız qurultayında elan olunan Alaş (Qazax) muxtariyyətinin "Alaş-Orda" hökumətinin üzvü seçildi...

Kokand hökuməti 20 mart 1918-ci ildə birbaşa, bərabər əsaslarla, gizli səsvermə yolu ilə 2 (müsəlmanlar): 1 (qeyri- müsəlmanlar) mandat sayı nisbətilə parlament seçkiləri keçirmək niyyətində olduğunu bildirdi. Eyni zamanda Daşkənddə sırasına heç bir yerli sakini almayan- 14 nəfər üzvü olan Türküstan Sovet Respublikası (rusca: TASSR) elan edildi. Bu qurumun xalq komissarları sovetinin sədri, az öncə Daşkənd dəmiryolunda kontorçu işləmiş Fyodor Kolesov müsəlmanları yuxarı hakimiyyət orqanlarına buraxmağın mümkünsüz olduğunu, həmçinin onların proletar təşkilatlarına malik olmadıqlarını söyləyirdi.

Türküstan sovetlərinin IV qurultayında (19-26 yanvar 1918-ci il) Kokand muxtariyyəti hökuməti qanunsuz elan olunaraq rəhbərlərinin tutulması istəndi. Türküstan muxtariyyətinin elan edilməsi gerçəkliyi isə təhrif olunaraq, "əksinqilabi ünsürlərin müsəlman burjuaziyası və qara kütlələr içərisində dayaq axtarma cəhdi" kimi qələmə verilərək, bu muxtariyyətin darmadağın olunması üçün Moskvadan Daşkəndə 11 eşelon (qədəmə) əsgəri qüvvə və artilleriya yetişdi. Sonradan çoxlarının öz xatirələrində qeyd etdikləri kimi, Kokand üzərinə göndərilən hərbi qüvvələrin özəyi silahlı daşnaklardan ibarət idi...

• • •

Orta Asiyada daşnakların fəaliyyəti və Türküstan muxtariyyətinin boğulmasında rolu, yuxarıda da göstərdiyimiz kimi, maraq doğuran mövzulardandır.

Bir çoxlarının xatirələrindən anlaşıldığı kimi, çarlıq dönəmində Rusiyanın Orta Asiyaya köçürdüyü əhali arasında erməni sənətkarları və tacirləri də az deyildi. Bəzi məlumatlara görə, Kopetdağ dağ silsiləsi bölgəsində də Rusiya Şimali Qafqazda mövcud olmuş kazak stanitsaları (kəndləri) və erməni qəsəbələri zənciri (silsiləsi) yaratmağa cəhd etmişdi.

• • •

Nuraninin də yazdığı kimi, daşnaklar Rusiya (bolşevik) ordusuna soxularaq, demək olar ki tamamilə, öz komandan və "politruk"ларını (siyasi rəhbər) da dəyişmədən Orta Asiya milli dirçəliş hərəkatını pantürkizmə bağlayaraq onun mücəssəməsi olan Kokand muxtariyyətini öz mövcudluğunun 64-cü günündə - 13 fevral 1918-ci ildə dinc sakinləri ilə birgə qan gölündə boğdular.

"...Şamaqdiyev təsdiq edir ki, 15 ay ərzində Daşkənd (Daşkənd Soveti -red.) tərəfindən muzdla tutulmuş erməni daşnakları 20000 nəfəri əzab verərək öldürdülər və o, etiraf edir ki, yerli qırmızı qvardiyaçı hissələr "intizama tabe olmurdular... və (yerli) əhalinin əmlakını müsadirə etməklə özlərini təmin edirdilər...".

Sovetlər dönəmində yaşamış özbək alimi Ş.Şamaqdiyev tarixi qaynaqlara əsaslanaraq o hadisələrin gedişatında daşnak vəhşiliklərini səciyyələndirən detallar haqda yazır:

"Daşnaklar Kokand xəstəxanasını orada müalicə olunan 500 nəfər yaralı və xəstə ilə birgə barbarcasına yandırdılar, Kokand pambıq zavodunun 50 nəfər fəhləsinin də ailəsini qılıncdan keçirdilər.

"Muxtariyyətçilərin" darmadağın edilməsindən sonra daşnak cinayətkar dəstələri sovet drujinaçısı bayrağı altında 9 gün ərzində Kokandı soyğuna məruz qoydular. Onlar şəhərin 10 məhəlləsində ucdantutma qırğınlar törətdilər. Öz qurbanları ilə vəhşicəsinə davranan cəlladlar onların əl-ayaqlarını, qadın sakinlərinsə döşlərini kəsdilər. Daşnaklar uşaqları cadadan (bir metrdən artıq uzunluğa malik, iti bıçaqlı, bıçaq keçmək üçün yarığı olan ağac kötüyü üzərində qurulmuş yonca doğramaq üçün dəzgah -Ş.Ş.) keçirdilər».

"Daşnaklar Suzak, Kokan-qışlaq, Bazar-Kurqan qışlaqlarının (kənd -X.İ.) əhalisini tamamilə qırıb-çatdılar və Fərqanədə 180 kəndi dağıtdılar"...

M.Z.Sadıxlı "Tarix sənə cavab verəcək..." kitabında bu hadisələrlə bağlı türküstanlı bolşevik RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin sədr müavini Turar Rıskulovun xatirələri ilə tanış olmağı tövsiyə edir. Başqa sözlə, Turar Rıskulovun "İnqilab və Türküstanın köklü əhalisi" kitabında "Daşnaklar Fərqanədə nələr etdilər" bölümü məhz bu olaylara həsr olunub: "Kokandda üsyanın boğulduğu doqquz gün ərzindəki tozanaq altında müxtəlif soyğunçuluqlar da həyata keçirildi. Hesablarını düzgün götürən daşnaklar dərhal pul yığmağa girişdilər və şəhər "təmizlənmə"yə məruz qaldı." Yenə də, Rıskulovun yazdığına görə, daşnaklar Kokanda ayaq basdıqdan sonra "ermənilərin tacir təbəqəsi də qəzəbli "inqilabçı"lara çevrildi" və şəhərin darmadağın edilməsinə girişən dəstələrə qoşuldu. Mağazalar darmadağın edildi. Anbarlara geri götürülən mallardan başqa yerdə qalanları yandırıldı. Kütləvi qətllər baş verdi. Əndicanda üsyandan sonra həmin daşnaklardan ibarət qarnizon bütövlükdə köhnə şəhəri günahkar elan etdi və orada axtarış aparılmasına dair qərar qəbul olundu. Həftə ərzində sürən axtarış soyğunçuluq, qətllər və zorlamalarla müşayiət olundu.

(Ardı var)